

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Калініченко В. В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922 – 1930 рр.) // Вісник Харківського державного університету. – № 396: Історія. – Вип. 29. – Харків, 1997. – С. 124 – 138.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1922–1930 РР.)

Останнім часом спостерігається посилена увага широкої громадськості нашої країни до аграрної проблематики. Причина цього явища пояснюється кризовим становищем у сільському господарстві і викликаним ним розчаруванням колгоспно-радгоспним ладом. Йде активний пошук альтернативних форм господарювання на землі. У цьому плані заслуговує на увагу вивчення досвіду діяльності земельних громад 20-х років, потенційні можливості яких досі маловідомі широкому загалу.

В історіографії 20-80-х років є кілька праць, де розглядаються деякі питання земельної громади, але в цілому цей поземельний інститут залишається не досліджений [4; 5; 6; 15; 18; 24; 28; 31].

Тема даної статті — дослідити організацію, структуру, функції земельної громади, її вплив на індивідуальне селянське господарство, розкрити великі потенційні можливості, закладені в цьому громадському об'єднанні, для піднесення аграрного сектору економіки.

Земельно-господарські об'єднання всіх селян, що отримали стару назву громад, були засновані в УСРР у 1922 р. [11]. Необхідність появи такої організації на селі була зумовлена специфікою сільського господарства, де певні дії вимагали спільних зусиль селян-мешканців даного села або хутора. При цьому необхідно наголосити, що земельні громади, які діяли в УСРР з кінця 1922 до початку 1930 р., докорінно відрізнялися від дореволюційних сільських громад, їх не можна отожднювати. Останні до революції виконували функції низових адміністративних одиниць, їх органами були сходи домогосподарів і обрані на них сільські старости. Після Жовтневої революції адміністративні функції сільських громад були передані сільрадам, посаду старости ліквідували. Окрім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громадських питань, які раніше вирішували на сході. Отже, діяльність сільських громад після 1917 р. була паралізована. Земельні громади, що виникли наприкінці 1922 р., не мали адміністративних функцій. Вони були лише територіальними об'єднаннями селян-землекористувачів.

Необхідно зазначити, що в межах УСРР селянин міг користуватися землею тільки в складі земельної громади. По-іншому було в РРФСР, де селянин за своїм бажанням міг користуватися земельним наділом і в складі земельної громади, і поза нею. А оскільки

в Росії існування земельних громад було тісно пов'язане з общинною формою землекористування, де вона була панівною, то в літературі почали ототожнювати земельну громаду і селянську поземельну общину [12]. В Україні подібне ототожнювання неправомірне, оскільки земельна громада була поширена на всій території республіки, а поземельна община існувала лише в тих регіонах, де була общинна форма землекористування. Наприкінці 20-х років у республіці нараховувалося 40 тис. земгромад на 54,8 тис. сіл і хуторів, що розміщували на терені 10,7 тис. сільрад [9, с. 2; 32, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144].

Земельною громадою вважалася сукупність селянських дворів, що мала відокремлене від інших об'єднань користування орною землею. Селяни з різних громад могли спільно користуватися луками, лісами та іншими угіддями, але в цьому випадку вони складали окрему громаду [11, ст. 42-44].

По закону мінімальний розмір земгромади мав становити 15 дворів [11, ст. 42; 32, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 6]. Максимальний розмір громади не був встановлений, існували поземельні об'єднання з кількох сот господарств. Великі громади були недоцільними, оскільки селяни в них страждали від далекоземелля і черезсмужності. Практика показала, що оптимальний розмір земгромади, залежно від регіону, складав від 30 до 100 дворів. Але тільки кожна п'ята громада в середині 20-х років мала оптимальний розмір [30, с. VIII; 18, с. 17]. Решту громад потрібно було землевлаштувати. Цю роботу розпочали в 20-х роках, але не довели до кінця у зв'язку з початком суцільної колективізації.

Земельний кодекс УСРР 1922 р. визнавав членами земгромади всіх осіб, які входили до складу дворів, незалежно від віку і статі. Право голосу мали особи, які досягли 18 років [11, ст. 47]. Отже, це була демократична організація всього селянства. Вона ж сама регулювала кількісний склад своїх членів. Закон дозволяв приймати нових членів без згоди громади тільки у випадку, коли в цьому поземельному об'єднанні були лишки сільгоспугідь.

Земельна громада мала такі основні функції: проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з общинною формою землекористування; охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді; слідкувати, щоб вся земля була належним чином використана; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду або фактів відкритої та прихованої продажі землі; встановлювати правильний порядок користування угіддями спільного користування; клопотатися про проведення землеустрою; приймати заходи для

збереження селянського двору шляхом встановлення норми недробимості; організовувати і проводити в життя заходи з меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель, зокрема заліснювати піски та яри, влаштовувати ставки тощо; встановлювати правила випасу худоби на громадському вигоні і регулювати використання толоки; встановлювати і змінювати сівозміну при землевлаштуванні; слідкувати за дотриманням чистоти посівів у односортних масивах; організовувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяти розповсюдженню агрономічних, зоотехнічних і ветеринарних знань серед селян; організовувати злучні пункти і слідкувати за доцільним використанням племінних тварин; організовувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту; слідкувати за порядком в громадських лісах [32, ф. 27, оп. 7, спр. 14, арк. 3-6]. Громада мала певні важелі впливу на своїх членів за порушення встановлених правил (штраф, позов до суду тощо) [2, с. 122]. У той же час адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, у виявлених джерелах не зафіксовано ніякої боротьби між апаратом громади і самою громадою. Справа в тому, що авторитет громади спирався і на неписане звичаєве право, яке у доколгоспному селі остерігалися порушувати навіть відомі розбишаки, що відверто ігнорували писані закони. Порушників звичаєвого права громада ставила поза законом, їм не було життя в селі.

Для виконання своїх функцій громада зосередила значні кошти, котрі складалися з прибутків від громадських земель, промислових закладів та іншого майна громади, від самообкладання членів тощо. За нашими підрахунками, в 1925/26 господарському році земгромади республіки акумулювали 29,2 млн крб. [30, с. IX; 32, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144]. Для порівняння, державне капіталовкладення в індивідуальний сектор сільського господарства в той же рік в Україні складало 49,8 млн крб. [29, с. 12-13].

Загальні збори (сход) повноправних членів були вищою владою в громаді [11, ст. 51]. Саме вони вирішували всі основні питання життя громади: встановлювали і змінювали форму землекористування; приймали статут і вносили до нього зміни і доповнення; вирішували питання про зарахування в громаду нових членів і вихід з громади із землею; виносили постанову про землеустрій; затверджували земельні переділи; вирішували питання про громадський вигін для худоби; розпоряджувалися угіддями спільного користування та вільними земельними ділянками; вибирали правління та уповнова-

жених громади і слідкували за виконанням ними обов'язків; розпоряджалися фінансами громади; наймали пастухів для громадської череди і польових та лісових сторожів та інших осіб для потреб громади; розглядали всі справи, що торкалися земельно-господарської діяльності громади [21, ст. 39].

У проміжок між загальними зборами поточну роботу в громаді виконували уповноважені або правління. Їх вибирали на один рік, кількість не регламентували, все залежало від загальних зборів і кола обов'язків, які покладалися на уповноважених. В обстежених у 1927 р. 88 громадах Харківської округи кількість уповноважених складала пересічно на громаду 1-3, інколи 4-5 чоловік [32, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 17]. Кожний уповноважений мав свої обов'язки: один відповідав за землеустрій, інший контролював лісове господарство, третій слідкував за дотриманням агротехнічних заходів тощо. У громадах, що співпадали в своїх межах з сільрадою, функції правління і уповноважених за сумісництвом виконувала сільрада [11, ст. 51].

Земельна громада, отримавши в своє користування землю, самостійно, на підставі діючого законодавства, рішень загальних зборів і прийнятого статуту та місцевих звичаїв, якщо вони не суперечили закону, розпоряджалися землею [11, ст. 56]. Ніхто не міг відібрати у громади землю, якщо її землекористування не перевищувало встановлену законом норму і вона не порушувала земельного законодавства [19, ф. П-34, оп. 1, спр. 178, арк. 88].

Дуже важливе місце в селянському житті посідала форма землекористування. В багатьох випадках саме від неї залежала ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже і піднесення сільськогосподарського виробництва. В 1923 р. дільничо-черезсмужна форма охоплювала 64,5% селянських земель, общинна — 26,2%, відрубна — 5,8%, хутірська — 2,4% [13, с. 51]. Таким чином, на початку 20-х років дільничо-черезсмужна і общинна форми охоплювали 90,7% селянських земель республіки. Такий стан землекористування поставив перед селянським господарством дуже складні проблеми. Справа в тому, що общинна форма була найвідсталішою формою землекористування. Постійні переділи землі і панування архаїчного трипільля не давали ніякої можливості селянину поліпшити агротехніку. Наслідком общинних переділів сільгоспугідь були дрібносмужність, багатосмужність, черезсмужність, а у великих общинах ще і далекоземелля, ґрунт не угноювався. При дільничо-черезсмужній формі землекористування заборонялося провадити переділи землі.

Таким чином досягалася певна стабільність землекористування, що було позитивним явищем у порівнянні з общинною формою. Але і дільничо-черезсмужній формі були притаманні серйозні недоліки: багатосмужність, дрібносмужність, черезполосиця, далекоземелля, панування трипілля тощо. Як наслідок такого стану землекористування — низькі врожаї, недостатні валові збори сільгосппродукції, загальна відсталість аграрного сектору економіки [20, с. 50-51].

Самі селяни добре усвідомлювали недоліки старих форм землекористування. Частина з них намагалася поліпшити цей стан шляхом виходу на хутори та відруби, що мали свої переваги перед общинною і дільничо-черезсмужною формами. Хуторяни та відрубники не зазнавали збитків від далекоземелля, дрібносмужності і черезсмужності, відсталих сівозмін і переділів землі. Але хутори і відруби мали переваги над іншими формами тільки тоді, коли вони були забезпечені достатньою кількістю земельних угідь. Ця площа становила для Правобережжя і Лівобережжя не менше 10 дес., а для Степу і Полісся — 12 дес. [34, с. 16]. Але переважна більшість селян України в період непу мали наділ менший, отже хутори і відруби були для них недоцільні. Тому, намагаючись знайти вихід з незручностей існуючих форм землекористування, більшість селян в 20-х роках звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Громадська багатопільна сівозміна не була самостійною формою землекористування, її організовували при землекористуванні в громадах з общинною і дільничо-черезсмужною формами землекористування. Вперше вона була введена на Миколаївщині в 1922 р. Як правило, при землевлаштуванні земля громади поділялася на кілька полів, залежно від вибраної сівозміни. На Поліссі і в Лісостепу найдоцільнішою була 4-пільна сівозміна, а в Степу — 6-пільна. У кожному полі сівозміни господарству відводили його ділянку, якою він користувався постійно. Таким чином, багатосмужність і вузькосмужність усувалися. Далекоземелля зменшувалося завдяки утворенню виселків. Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відстале трипілля та рябопілля, встановити правильне чергування культур, завести однорідні посіви і просапні культури, відкривала можливість для спільного застосування машин та прогресивних агротехнічних прийомів всім господарствам громади. Перспектива на шляхах багатопільної громадської сівозміни була відкрита для всіх селянських господарств, а не тільки для заможних, багатоземельних, як то на хуторах та відрубках, що було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом

з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувався особистий і громадський інтерес. Саме тому в 20-х роках перехід до громадських багатопільних сівозмін при землевлаштуванні селянських господарств набрав масового характеру. Цьому сприяла і широка пропагандистська кампанія, що її розгорнули земельні органи. Вже у травні 1925 р. нарком земельних справ УСРР Я. М. Дудник хвалився, що «на 70% землевпоряджених площ ми маємо заявки на громадські сівозміни» [20, с. 74]. У 1928 р. Всеукраїнська нарада завідуючих окрземуправліннями зазначила: «Основною формою організації земельної площі за звітний період є організація громадських сівозмін» [32, ф. 27, оп. 10, спр. 701, арк. 110]. Агроном А. Силенко наводить характерний випадок вигоди від введення громадської сівозміни під час землевпорядження Мошурівської земельної громади Тальнівського району Уманської округи в 1924 р. Це була дуже велика громада, що складалася із 1190 дворів і мала 3200 дес. землі. Земля цієї громади була розкидана по всій околиці, черезсмужжя дуже гальмувало розвиток господарства. Страждали селяни і від далекоземелля. Так ось, мошурівці й ухвалили поділитися на 11 окремих землегромад. Подвірню-черезсмужні громади встановили 4-пільну сівозміну. Це дозволило знищити черезсмужність і далекоземелля, ліквідувати «колотнечу із-за землі». Озимину в 1924 р. вже посіяли на угноєній і добре обробленій землі, пропашний клін у 1925 р. теж засіяли вчасно і «зробили чимало інших земельних робіт, які поліпшили землекористування» [27]. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже існувало 10 тис. земельних громад, тобто кожна четверта, де був проведений землеустрій. З них понад 2400 громад фактично перейшли до громадських сівозмін на площі 2,9 млн га [7, с. 26]. А наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були поширені на площі 10 млн га, або на третині орних селянських земель [23, с. 41].

Догляд за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами держава поклала на земельну громаду [32, ф. 27, оп. 7, спр. 55, арк. 7-8]. Потрібно зазначити, що розмах землевпорядження селянських земель в Україні в другій половині 20-х років значно обігнав інші агрокультурні заходи, що до деякої міри знизило господарську ефективність громадських сівозмін. Причини недотримання всіх вимог громадської сівозміни різні. Це насамперед відсутність достатньої кількості робочої худоби у бідніших верств селянства, особливо

в Степу [3, с. 72]. Іншою причиною невиконання сівозмін була нестача насіння кормових трав та неорганізованість збуту продукції просапних культур, що було особливо важливо для Лісостепу і Полісся. Там у громадських сівозмінах обов'язково вводилися зайняті пари, засіяні кормовими культурами або травами [14, ф. Р-1281, оп. 1, спр. 67, арк. 9]. Нарешті недоліки самих сівозмін, коли при землевлаштуванні допускався земельними органами шаблон, селянам нав'язували сівозміни, непридатні для даної місцевості [25, с. 232]. Але вказані причини недотримання громадських сівозмін можна було перебороти. Нестача тягла у селянському господарстві повільно, але неухильно ліквідовувалася. Розвиток кооперативної мережі машинно-тракторних товариств при відповідній державній підтримці відкривав перед безкінними селянськими господарствами реальну перспективу подолати цю перепону і втягнутися в громадську сівозміну. Питання з постачанням селянам насіння кормових трав і вирішення проблем із збутом продукції просапних культур було тільки питанням часу. Науково-дослідні сільськогосподарські станції, кооперація і радгоспи поступово налагоджували вирощування насіння кормових трав, а ринкова кон'юнктура в 20-х роках була сприятливою для збуту цукрового буряка, соняшника та інших просапних культур. Потрібно було посилити капіталовкладення у розвиток переробних галузей промисловості, і це питання вирішувалося.

Отже, введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без болісної ломки старих форм землекористування. Потреби у суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалася роль земельної громади на селі. Зона фактично переростала в кооператив. Причому це відбувалося природним шляхом, без тиску з гори на селян. Наявний фактичний матеріал свідчить, що землі громади поступово ставали організаціями кооперативного типу. Землепорядження і меліорація, організація громадської сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення пржатних пунктів сільськогосподарського реманенту і злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства, ремонт шляхів сполучення і мостів — все це було під силу лише об'єднанню землекористувачів, тобто громаді. Отже, мимоволі при виконанні цих робіт селяни кооперувалися. За постановою загальних зборів громада мала право для різних потреб об'єднання встановлювати натуральну повинність та зобов'язувати своїх членів вести боротьбу

з бур'янами, шкідниками, пошестями худоби тощо. Якщо ж окремі господарі не виконували постанов громади, то остання через суд мала право стягти з винних збитки, які понесла громада [16].

Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, що охоплював всі селянські господарства. Але сівозміну мало було встановити. Потрібно було вперто й систематично закріплювати її відповідною організацією господарства, проведенням агротехнічних заходів. І тут на перше місце виходила громада, яка організовувала селян на відповідні дії. Так, 9 січня 1929 р. загальні збори Біловської земгромади Новосвітловського району Луганської округи слухали питання про весняну кампанію. Збори постановили: «Ми, громадяни Біловської земгромади, в кількості 43 господарств вирішили провести повністю очистку посівного матеріалу на сортувальниці у трієрі, вести боротьбу з бур'янами і дотримувати просапний лан. На порушників накласти штраф в межах 10 крб. і передавати матеріал до сільради, керуючись ст. 54 Земельного кодексу» [19, ф. Р-302, оп. 1, спр. 28, арк. 1]. З планів заходів Веселівської земгромади Біловодського району Луганської округи за 1928 р. видно, що землеустрій у громаді був проведений у 1923 р. Тоді ж була введена громадська сівозміна. Громада завела чистосортний масив пшениці, кукурудзи і соняшника, наполегливо провадила роботу з очистки та протравлення посівного зерна з тим, «щоб у громаді не було жодного господаря, котрий не виконував би цієї роботи» [19, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 10]. 8 липня 1927 р. загальні збори П'ятигорівської земгромади Донцівської сільради Осинівського району Старобільської округи обговорювали господарський план роботи земгромади. Ухвалили: «Трирічний план затвердити. Паро-просапний клин оголошується страховим і обов'язковим клином земгромади. Кожний член громади мусить обов'язково обробити площу під паро-просапним клином під керівництвом агроперсоналу, дотримуючись накресленого плану... Господарі, які злісно будуть порушувати цей план, будуть штрафуватись» [19, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 10]. 21 березня 1928 р. загальні збори Красноярської земельної громади Камінно-Бродського району Луганської округи постановили: «Добитися, щоб кожний селянин засіяв своє поле по загальному плану. Враховуючи прибутковість просапних культур, як-то: кукурудзи, соняшника, баштанних — взяти курс на розширення просапного клину. Враховуючи вигідність і велику прибутковість для сільського господарства травосіяння, розширити посіви суданки, могару тощо. Кожний господар повинен заздалегідь організуватися

в супрягу. Безкінним господарствам організувати супрягу на кошти сільськогосподарського кредитного товариства. Вдовам, що не мають тягла, землю обробити силами громади» [19, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 6]. Протоколи загальних зборів земельних громад Кованської сільради Словечанського району Коростенської округи за 1929 р. свідчать, що громади грали найактивнішу роль у справі очищення зерна, проведення посівної кампанії, впровадження агротехнічних заходів тощо [8, ф. Р-1015, оп. 1, спр. 51, арк. 1-99]. З акту обстеження Денишівської земгромади Троянівського району на Волині в 1926 р. видно, що громада ця була розміщена на неродючих, піщаних землях, та і їх було обмаль. Але громада провела в 20-х роках інтенсифікацію господарств своїх членів. Для цього вона завела шкільки плодкових дерев і постачала щепи для селян всього району. Денишівці всі вступили до кредитного кооперативу і з допомогою цього закладу набули насіння сіяних трав — конюшини та люпину. Громада реорганізувала систему землеробства — за рахунок толоки розширила площу зайнятих парів. У 1926 р. у громаді вперше було посіяно 6 дес. люпину на зелене угноєння. В обстеженні зазначено, що громада села Денешин уважно ставилася до порад агронома, налагодила зв'язки з дослідним полем Віли, звідки дістала насіння кормової моркви, штучні добрива, придбала поросят йоркширської породи. За гроші, які вона отримала від премії на сільськогосподарському конкурсі в 1926 р., громада придбала обладнання для молочарні [8, ф. Р-126, оп. 1, спр. 291, арк. 71-72]. З плану роботи, що його прийняли 25 січня 1928 р., земельна громада хутора Степовий Яр Миколаївської сільради Ново-Айдарського району Старобільської округи, видно, що громада утворилася шляхом виділення з Миколаївської земгромади і в 1925/26 господарському році, під час землеустрою, ввела громадську багатопільну сівозміну. У 6-пільній сівозміні були заведені ранні чисті пари, просапні культури — кукурудза, картопля, соняшник, баштанні культури. Запільний клин використовувався як громадський випас. Головною зерновою культурою була озима пшениця. Тому в 1927-1930 рр. громада намітила зміни в сівозміні в бік збільшення посівів озимої пшениці як найціннішої ринкової культури. У сусідньому Олександрійському радгоспі громада, через посередництво сільськогосподарського кредитного товариства, набула сортове насіння озимої пшениці «Банатка» і насіння сортового шведського вівса. У 1927 р. громада заклала масив чистосортних кукурудзи і соняшника. Посівний матеріал цих культур громада набула через Ново-Айдарське

кооперативне сільськогосподарське товариство за рахунок коротко-термінового кредиту. В 1928 р. громада запланувала закласти також масив ярої пшениці. Збут ринкових культур пшениці, вівса, кукурудзи і соняшника селянам громади був забезпечений через це ж сільськогосподарське товариство. До 1930 р. громада планувала скоротити шкідливі для сільського господарства пізні пари і замінити їх ранніми чистими парами. Вирішення кормового питання для худоби громада планувала за рахунок розширення посівів кормових рослин та сіяних трав. Раніше функцію пасовища в громаді виконувала толокна, розміщена на пізніх парах, що дуже шкодило майбутній озимині. При земгромаді діяв прокатний пункт сільськогосподарського реманенту. В 1927 р. громада придбала трактор і молотарку. Оскільки хутір Степовий Яр був розміщений поблизу промислових центрів Донецчини, де знаходився стабільний ринок збуту молочних продуктів і м'яса, то громадою були проведені відповідні заходи з переорієнтації тваринництва на виробництво цих продуктів. Для цього громада за довготерміновий кредит набула через кооперацію корів червоної німецької породи, сепаратори і організувала молокопереробний пункт. Одночасно громада повела переговори з сусіднім колгоспом «Новий землероб» і земгромадою хутора Петровський про організацію кооперативного скотарського товариства і спорудження спільного молокозаводу. Для розвитку свинарства громада придбала в 1928 р. племінного кнура білої англійської породи. У 1926 р. громада викопала 12 колодязів, у наступному році заклала громадський сад [19, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 57-62]. Катеринівська земгромада Троїцького району Одеської округи одна з перших у краї провела землеустрій і ввела 4-пільну сівозміну. В озимому кліні громада з року в рік збільшувала площу під ринковою озимою пшеницею і зменшувала питому вагу натурально-споживчої культури жита. Одночасно громада значно розширила посіви просапних технічних культур соняшника та раціни і зробила перші кроки для остаточного вирішення кормового питання, посіявши в 1928 р. кормовий буряк та однорічні трави. Громада добилася високого, як на ті часи, рівня агротехніки: селяни Катеринівки підіймали чисті пари не пізніше 1 квітня, що для Степу дуже важливо в плані затримання вологи під майбутній посів озимини; обробка пару проводилася протягом літа тричі буккерами і плугами з обов'язковим боронуванням; селяни виконували лущівку стерні і оранку на зяб; все посівне зерно очищали і протравлювали; посів виконували тільки рядовими сівалками. І, як наслідок, бур'янів на по-

лях не було. У результаті селянські господарства Катеринівської земгромади мали врожаї втричі вищі, ніж по району. Молотили снопи катеринівці на громадських молотарках. Чистосортне зерно земгромада здавала в сільськогосподарську кооперацію, звідки посівний матеріал постачався навколишнім селам. Отже, Катеринівська громада позитивно впливала і на своїх сусідів. Для поліпшення племінного складу череди катеринівці в 1927 р. придбали двох бугаїв червоної німецької породи і організували злучний пункт. При землевпорядженні в 1924 р. було виділено 29 дес. під громадський дослідний виноградник, де налагодили вирощування цієї цінної ринкової культури. У селі, зусиллям громади, була споруджена гребля і створений ставок, де передбачалося організувати громадське риборозведення. У 1927 р. громада придбала зерноочисні машини і два трактори. Цими тракторами земля в першу чергу виорювалася безтяглим селянам, що давало змогу громаді не порушувати громадської сівозміни — основи великих і стабільних врожаїв. Був у громаді і млин, де перемелювали до 250 пудів зерна на добу [22, ф. Р-728, оп. 1, спр. 467, арк. 2-15].

Видається, що саме такі громади, про які мова йшла вище, були тими кооперативними об'єднаннями вертикального типу, про які писав О. В. Чаянов [33]. Земельна громада об'єднувала певні господарські функції, які вигідніше було виконувати гуртом, залишаючи при цьому селянське господарство цілком самостійною господарською одиницею. Селянин, таким часом, залишався повним господарем засобів виробництва і виробленої продукції. У цьому і полягає докорінна відмінність кооперативу вертикального типу, різновидом якого і ставала земельна громада, від кооперативу горизонтального типу, до якого належить колгосп. У доповіді про результати обстеження 898 селянських господарств Одеської округи комісією окружному КП(б)У у липні 1926 р. зазначено: «У перспективі, кожна земельна громада — це великий сільськогосподарський кооператив, до якого входять всі господарства даного села, але кооператив побудований на міцніших засадах, ніж нинішні наші колективи» [22, ф. П-7, оп. 1, спр. 44, арк. 28-31]. Цілком зрозуміло, що автори обстеження під евфемізмом «міцніші засади» мали на увазі органічне поєднання громадських і особистих інтересів селян у земгромаді, чого не спостерігалось у колективних господарствах. Адже колгоспники фактично були позбавлені засобів виробництва і не були господарями виробленої ними продукції, а оплата праці далеко не відповідала затраченим трудовим зусиллям. У вищенаведеному

джерелі про обстеження селянських господарств Одеської округи далі відмічається: «Позитивним моментом земгромади є те, що сам факт користування землею зобов'язує кожного селянина бути членом земгромади. Вона забезпечує можливість проведення всіма членами масових агрокультурних заходів. Земгромада юридично дуже зручна форма для кредитування селян. Земгромади, безсумнівно, підуть по шляху усупільнення процесів виробництва. Але усупільнення буде ґрунтуватися на вигоді спільного використання трактора, складної сільськогосподарської техніки, громадського обробітку виноградників, закладених членами громади. Практично земгромада забезпечує на 100% кооперування селянських господарств, втягуючи всіх в кредитну кооперацію і в кооперацію зі збуту сільськогосподарської продукції. Земгромада строго слідує за дотриманням громадянами сівозміни, і є приклади судових справ за її порушення. Ці процеси справляють великий вплив на навколишнє населення. Організація степового селянського господарства в рамках земгромади ставить на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств. І перші наявні приклади дають позитивний ефект» [22, ф. II-7, оп. 1, спр. 44, арк. 28-31]. Шкода, що ці позитивні сторони земельної громади не були реалізовані. Натомість, наприкінці 20-х років керівництво країни зробило ставку на колгоспи.

У 1928–1929 рр. спостерігалися випадки переходу деякої частини земгромад України до статуту товариств з спільного обробітку землі. За даними Укрколгоспу на 1 липня 1929 р. до статуту тсоз'у в республіці перейшло 355 земгромад [1, с. 9], що становило тільки 0,9% цих селянських об'єднань. Таким чином, земгромади не поспішали перетворюватися на колективні господарства. Справа в тому, що переважна більшість селян не бажала втрачати господарської самостійності, яку вона мала в земельній громаді і перетворюватися на «гвинтики» у колективному господарстві. Господарські досягнення переважної більшості колгоспів були надто скромними, щоб навколишні земельні громади загорілися бажанням стати на їх шлях. Земельна громада, як демократична організація всього селянства, не могла бути інструментом примусової колективізації, спрямованої своїм вістрям проти життєвих інтересів селян. Громада була життєздатною доти, поки відповідала інтересам своїх членів. Отже, земельна громада за своєю суттю була ворожа тоталітарній системі, що набирала силу наприкінці 20-х років. Системі потрібно було знешкодити громаду. На основі резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі» [17, с. 64] були розроблені

і 15 грудня 1928 р. прийняті ЦВК СРСР «Загальні засади землекористування і землеустрою». Згідно з цим законом бідняки і середняки отримували право на кращі і зручніше розміщені ділянки землі в громаді, а колективи отримували додаткові пільги в землекористуванні. Зamoжні селяни, що потрапили під визначення «куркуль», були позбавлені права вирішального голосу на зборах громадян і не могли бути обрані до керівництва цим селянським об'єднанням, сільради отримали право накладати вето на рішення сходу громади, якщо воно суперечило радянському законодавству, завданням кооперування і інтересам бідноти [26, с. 300-306]. В Україні юридичне підпорядкування земельних громад місцевим радам почали впроваджувати в життя згідно з «Положенням про сільські ради,» прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. [10, ст. 212]. З 1928 р. в Україні заборонили общинний спосіб жеребкування при розподілі угідь і ввели так званий класовий принцип: бідноті, членам комнезамів землю відводили поблизу села, в одному місці і кращі за якістю угіддя з врахуванням майбутньої колективізації; так званим куркулям земля відводилась на далеких і гірших за якістю ділянках [32, ф. 27, оп. 9, спр. 701, арк. 42-43].

З поширенням адміністративних прав сільради, зміцненням її апарату, особливо коли в 1928–1929 рр. кошти та майно земельних громад опинилися в розпорядженні адміністративного апарату місцевих органів радянської влади, громада стала не потрібна тоталітарній системі. Про це відверто сказано в записці Наркомзему до Раднаркому УСРР (грудень 1929 р.): «З бурхливим зростом сільсько-господарських колективів, з переходом до колективних форм господарювання суцільних районів, а також з розширенням прав місцевих органів влади — сільрад, із зміцненням їх апарату і охопленням ними всіх сторін сільськогосподарської діяльності села, земельні громади, як об'єднання селянських господарств, що користуються деякими правами земельно-адміністративного, а також і громадського характеру, втратили будь-яку мету подальшого існування і з цілком зайвими... діяльність земгромад необхідно припинити» [32, ф.1, оп. 3, спр. 490, арк. 191]. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації громади були ліквідовані, їх права та обов'язки були передані сільським радам [26, с. 465-466].

Таким чином, наведений матеріал свідчить, що в процесі свого розвитку земельна громада в Україні в 20-х роках поступово перетворювалася на організацію кооперативного типу, яка активно втру-

чалася не лише в земельні справи, але і у виробництво та збут сільськогосподарської продукції. Помилка тодішнього керівництва країни полягала в тому, що воно, осліплене марксистською ідеєю колективізації сільського господарства, зробило ставку на колгоспи, пригнічуючи ті колосальні можливості, які містив у собі інститут земельної громади. Земельна громада ідеально поєднувала в собі громадський інтерес, що полягав у розширенні сільськогосподарського виробництва і забезпеченні потреб країни в продукції сільського господарства, і особистий інтерес селянина, що полягав у забезпеченні своєї родини всім необхідним для життя, в підвищенні життєвого рівня. Видається, що вихід із сучасного стану в сільському господарстві — саме в поступовому перетворенні колгоспів у кооперативи вертикального типу, до якого належали і земельні громади. Це дозволить індивідуалізувати земельну власність, але при цьому опертися на велику кооперативну організаційну структуру і уникнути соціальних вибухів на селі, оскільки колгоспи та радгоспи в силу їх неефективності рано чи пізно доведеться розпустити, а всім селянам землі під фермерські господарства не вистачить. Тільки через вертикальну кооперацію сучасне селянство зможе вжитися у ринкову економіку. Досвід земельних громад 20-х років може бути дуже корисним у цій ситуації.

Література

1. Будівництво колгоспів на Україні. — Харків, 1930.
2. Бюлетень НКЗС УСРР. — 1925. — № 7.
3. Вайндрах А. М. Основные черты экономики Одессы и Одесского округа. — Одесса, 1926.
4. Гречко В. В. К вопросу о взаимоотношениях между земельными обществами и сельскими советами в СССР (1922-1930 гг.) // Уч. зап. Харьк. ун-та, — 1960. — Вып. 14. — С. 139-167.
5. Громенко І. Є. Земельні громади України (1926-1929 рр.) // Укр. іст. журнал. — 1972. — № 9. — С. 99-102.
6. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России. // Ежегодник по аграрной истории в России. — 1976. — Вып. 6. — С. 102-136.
7. Два роки роботи уряду УСРР: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. — Харків, 1929.
8. Житомирський облдержархів.
9. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929.
10. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. — Харків, 1927.

11. Земельний кодекс УСРР. Прийнятий ВУЦВК 29 листопада 1922 р. — Харків, 1922.
12. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вестн. Харьк. ун-та. — 1984. — № 266. — С. 3-12.
13. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). — Харків, 1991.
14. Київський облдержархів.
15. Кознова И. Е. Сельские советы и земельные общества: Динамика взаимоотношений в 1921-1929 гг. (По материалам Европейского центра РСФСР). — М., 1980.
16. Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружкому. КП(б)У. — 1927. — 15 вересня.
17. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Київ, 1980. — Т. 4.
18. Кузнецов І. Земельна громада. — Харків, 1927.
19. Луганський облдержархів.
20. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). — Харків, 1974.
21. НКЗС УСРР. Зразковий статут земельної громади. — Херсон, 1924.
22. Одеський облдержархів.
23. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7-15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1929.
24. Осокина В. Я. Социалистическое строительство в деревне и община. 1920-1933. — М., 1978.
25. Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана. — Харьков, 1928.
26. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. — М., 1954.
27. Силенко А. Зразковий селянський землеустрій // Нова громада. — 1925. — № 5-6. — С. 29,30.
28. Скалига Н. Червона земельна громада. — Харків, 1926.
29. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали по доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера. — Харків, 1928.
30. Статистика України. Серія VI. Фінансова статистика. — 1928. — № 125.
31. Шашевський Є., Маркевич Є. Земельна громада та її організація. — Київ, 1924.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
33. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — М., 1991.
34. Щадилів О. Л. Землепорядження та організація трудового господарства на Україні. — Харків, 1926.